

ԻՍՄԻԼԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՌԵՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ

ԱԼԻՆԱ ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

Իսմիլը «Սասնա ծռեր» էպոսի միակ կին հերոսուհին է, որը տարբեր գործառնություններով հանդես է գալիս էպոսի ինչպես երկրորդ, այնպես էլ երրորդ ճյուղերում՝ մի դեպքում իբրև Մեծ Մելիքի կին, մյուս դեպքում իբրև Փոքր Մելիքի մայր, ինչով էլ պայմանավորված է կերպարի երկակի բնույթը:

Մոտիվների առումով հարուստ չէ Իսմիլի կերպարը, սակայն Սասնա հերոսների կյանքում իր խաղացած դերով ճակատագրական նշանակություն ունի: Նա ոչ միայն Սասնա հերոսների համար դառնում է կին և մայր, այլ նաև դառնում է այն կարևոր հակակշիռ բևեռը, որի շնորհիվ սյուժեն զարգանում է զարմանալի հակադրամիասնական ներդաշնակությամբ:

Իսմիլն էլ Դեղձունի, Խանդութի նման ինքն է իր համար ընտրություն կատարում, թե ում հանձնվի, թե ո՛վ պետք է նրան որդի պարգևի: Վեպի երկրորդ ճյուղում Իսմիլ խաթունը պահպանում է թագուհուն, Մեծ մորը բնորոշ հզորությունը: Այս առումով երկրորդ ճյուղի վիպական ուրվագծում Իսմիլը դառնում է Մեծ Միերի կնոջ կամ Արմաղանի կերպարին հավասարազոր և հակակշռող կերպար: Վեպի երրորդ ճյուղում Իսմիլի կերպարը իր բնույթով մոտենում է երկվորյակ եղբայրների մոր հատկանիշներին, ինչը նրան բնորոշ երկրորդ կարևոր հատկանիշն է վեպում:

Բանալի բառեր – *Սասնա ծռեր, էպոս, Իսմիլ, Մեծ Մելիքի կին, Փոքր Մելիքի մայր, Արմաղան, Սաթենիկ, Ծովինար*

Ներածություն

Էպոսում Սասնա կանանց հավասարազոր կերպար է Իսմիլ խաթունը կամ Ջոջ Մելիքի կինը, որն ամբողջացնում է Մայր դիցուհիներին բնորոշ առասպել-

* **Ալինա Ղարիբյան** – ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գիտաշխատող, Երևանի պետական բժշկական համալսարանի դասախոս

Алина Гарибян – научный сотрудник Института литературы им. М. Абебяна Национальной академии наук Республики Армения, преподаватель Ереванского государственного медицинского университета

Alina Gharibyan – Researcher at the M. Abeghyan Institute of Literature of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Lecturer at Yerevan State Medical University

Էլ. փոստ՝ alinagharibyan@rambler.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5458-7766>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 09.02.2026

Գրախոսվել է՝ 12.02.2026

Հաստատվել է՝ 16.02.2026

© The Author(s) 2026

լաբանական պատկերացումները վեպում: Վիպական կառույցում այս կերպարը կարևոր և կայուն դերակատարում ունի ինչպես վեպի ներքին ասեկիքի ամբողջացման, այնպես էլ պոսթեի երկրենո զարգացման համար: Իսմիլը վեպի միակ կին հերոսուհին է, որը գործում է էպոսի և՛ երկրորդ, և՛ երրորդ ճյուղերում տարբեր գործառնություններով. մի դեպքում՝ Մեծ Մեկիքի կին, մյուս դեպքում՝ Փոքր Մեկիքի մայր, ինչով էլ պայմանավորված է կերպարի երկակի բնույթը:

Պետք է արձանագրել, որ ինչպես վեպի հերոսուհիներից Շովինարի, Արմաղանի անունների փոխարեն պատումներում հիմնականում հանդիպում են համապատասխանաբար Խաչապաշտ թագավորի աղջիկ և Ջոջ Միերի կին անվանաձևերը, այնպես էլ Իսմիլ անվան փոխարեն հիմնականում շրջանառվում են Ջոջ Մեկիքի կին կամ Սարա Մեկիքի մեր ձևերը: Իսմիլ անունը պատումներում հաճախ չի հանդիպում. Ա և Բ հատորներում առկա 47 պատումներից միայն Մոկացի Հովանի պատումում է հանդիպում Իսմիլ խանում¹, Սարամեկիքի մեր անունը: Արդեն 1960-70-ականներին գրառված պատումներում² Իսմիլ անունը հաճախադեպ է գործածվում: Ընդհանրության մեջ էպոսի 94 պատումներից 13 պատումներում է հանդիպում Իսմիլ անունը, որոնցից մեկում էլ՝ Ասմի ձևով, ինչը հավանաբար պայմանավորված է ինչպես համահավաք բնագրի, այնպես էլ Հ. Թումանյանի պոեմի ազդեցություններով. այդ մասին երբեմն վկայում են բանահավաքները:

Իսմիլ անվան ստուգաբանության հետ կապված կա կարծիք, որ «այս անունը, հավանաբար, ունի էթնիկական իմաստ, ծագած միջնադարում հայերի կողմից արաբներին տրվող «իսմայելացի» անունից (իսմայելացի=Իսմիլ)». Իսմիլ խաթուն, իբրև իսմայելացի կամ իսմայիլյան տիկին³: Նույն կարծիքին է նաև լեզվաբան Վ. Կատվայանը, համաձայն որի՝ Իսմիլ անունը կարելի է բխեցնել աստվածաշնչյան Իսմայիլից⁴:

¹ Տե՛ս Սասնա ծոեր (այսուհետ՝ ՄՕ), հ. Ա (1936): Եր., Պետհրատ, էջ 162-164: Այսուհետ տեքստում էպոսից կատարված մեջբերումներին կից կտրվեն հատորը, մասը, էջը, անհրաժեշտության դեպքում թիվը:

² Տե՛ս Սասնա ծոեր, հ. Գ (1979): Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, էջ 97, 157: Սասնա ծոեր, հ. Դ (1999): Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 340-342: «Սասունցի Դավիթ», նոր պատումներ (1977): Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., էջ 83, 112, 194, 256, 343: Սասնա ծոեր, 7 նորահայտ պատումներ (2000): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 34, 66, 174, 216:

³ Սասնա ծոեր, հ. Դ (1999), էջ 406:

⁴ Կարելի է ենթադրել նաև, որ Իսմիլ անունը ծագումնաբանորեն ընդհանրություններ կարող է ունենալ եգիպտական Բսիս (Բսիդա, Բզիդա) մայր աստվածուհու անվան հետ, եթե հաշվի առնենք մի քանի հանգամանք. նախ՝ վեպի ձևավորման ժամանակաշրջանը եգիպտական էյուբյան դինաստիայի տիրապետության շրջանի հետ է համընկնում, երկրորդ՝ Բսիդան նույնպես երկվորյակության կրող է, նա Օսիրիսի երկվորյակ քույրն է, նաև հանդես է գալիս նրան որպես կին: Ինչպես Օսիրիսն ու Մեթն են հակադիր էությունների կրողներ՝ բարի և չար, այնպես էլ «Սասնա ծոեր» էպոսում Դավիթն ու Մեկիք են հակադիր բնեռներում գտնվում: Բսիդան հանդես է գալիս Օսիրիսին քույր և կին, Իսմիլը Մեկիքի և՛ կինն է, և՛ մայրը: Նաև բոլոր աստվածուհիների

Մոտիվների առումով հարուստ չէ Իսմիլի կերպարը, սակայն Մասնա հերոսների կյանքում իր խաղացած դերով ճակատագրական նշանակություն ունի: Նա ոչ միայն Մասնա հերոսների համար դառնում է կին և մայր, այլ նաև դառնում է այն կարևոր հակակշիռ բևեռը, որի շնորհիվ պյուժեն զարգանում է զարմանալի հակադրամիասնական ներդաշնակությամբ:

Իսմիլի կերպարը «Մասնա ծոերի» երկրորդ ճյուղում: Իսմիլն էլ «Դեղձունի, Խանդութի նման ինքն է իր համար ընտրություն կատարում, թե ում հանձնվի, թե ո՛վ պետք է նրան որդի պարգևի»⁵: Վեպի երկրորդ ճյուղում Իսմիլ խաթունը պահպանում է թագուհուն, Մեծ մորը բնորոշ հզորությունը, խոսքի ու կամքի ուժը: Վեպի երկրորդ ճյուղում Իսմիլ խաթունի հետ կապված կա միայն մեկ մոտիվ, որտեղ նա անթաքույց պահանջատիրությամբ կանչում է Մեծ Մհերին Մսր, որպեսզի իրեն կին առնի և տիրի Մսրին: Այդ նպատակով օգտագործում է մի քանի խորհրդանիշ-իրեր, որոնք կանացիության, իգականության խորհրդանիշներ են ընկալվում՝ գոտիկ «Մեռնը են մարթ, Վոր գոտիկ տա, կուտիկն չառնը» (ՄՕ, Ա, 384), լաչակ «Եթե չիգաս լե, իմ լաչիգ քու գլխու վրեն էղնի» (ՄՕ, Դ, 341), նամակ: Կամ՝ հիշեցնում է Մելիքի և Մհերի պայմանավորվածությունը, ըստ որի՝ պետք է գա և տիրություն անի Մելիքի կնոջը, որպեսզի իրագործվի ճյուղի հիմնական նպատակը՝ հզոր ժառանգի ծնունդը: «Ուրիշ ոչ մեկ ոյժ, ոչ մեկ զորութիւն չի կարող փոխարինել ժառանգին: Սա հայ ժողովրդի մտածողութեան համակարգն է սերնդաշարունակութեան նկատմամբ: Դիւցազնավէպը իրեն յատուկ գաղափարական խտացմամբ ու խորութեամբ ժառանգի խնդիրը բարձրացնում է ազգային պետական մակարդակ: Մըսրայ թագուհին՝ Իսմիլ Խանումն իրավացի է, որ ուզում է իր տերութիւնը պահել և հզորացնել հզոր ժառանգով»⁶: Առաջին հայացքից թվում է, թե Իսմիլը տարփական սիրո գործառույթով հերոսուհի է, և նրան պետք է «կիրք հագեցնող սիրեկան», սակայն իրականում վերջնական նպատակը մեկն է՝ ժառանգ, ով Մսրին տիրություն կանի: Ալաշկերտցի Մանուկ Թորոյանի պատումում Մելիքը, Մհերին տեսնելով, ինքն է կնոջը համոզում, որ Մհեր «Յոթն օր քու որթախ բողի պառկի» (ՄՕ, Բ, I, 269): Իսմիլի այսպես կոչված «ղավաճանությունը» որպես այդպիսին չի ընկալվում, ընդհակառակը, վիպական մակարդակում Մհերի հետ կենակցելը անհրաժեշտ, էպոսի վիպական կառույցից բխող քայլ է, որպեսզի ծնվի «Մսրա օջախ կայնեցուցողը»: Իսկ երբ «բացահայտվում է» նպատակը, այսինքն՝ հայտնի է դառնում, որ ժառանգը ծնվելու է կամ ծնվել է, Մհերի՝ Մսրում

մեջ առաջիններից մեկն է Բսիդան, որը պատկերվում է երեխան գրկած, ինչպես Աստվածամայրը: Վեպում բոլոր հերոսուհիներից միայն Իսմիլն է իր կաթով կերակրում Նորամանուկ Դավթին (տե՛ս **Редер Д. Г.**, (1980). *Исида // Мифы народов мира. М., Издат. «Советская энциклопедия»*, էջ 568-570):

⁵ **Օրբելի Հ.**, (1956): Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, էջ 47:

⁶ **Սահակեան Ա., Փախլեանեան Ա.**, (1996): Մանա ծոեր դիւցազնավէպ. Առասպելական ընդերք, վիպական կառոյց, վիպասանական եղանակ, Փասատեան, «Դրազարկ» հրատ., էջ 16:

մնալու անհրաժեշտությունը վերանում է, և Իսմիլը «արձակում է» նրան, այսինքն՝ Մհերը Մասուն է վերադառնում այն ժամանակ միայն, երբ Իսմիլն է այդ ցանկանում, կամ, երբ նրան այլևս չի պահում. «Կերթաս, գնա, ընձի պետք չես, Ես գուզինք քենե մե տղա հելներ, Մկա դու գինաս, Տղեն հեղե, աշխարք մերն ա, Էրգիր կենթարգվի էտր, Դու էլ կհեղիք էտր խառջտու» (ՄԾ, 2000, 35):

Այս առումով երկրորդ ճյուղի վիպական ուրվագծում Իսմիլը դառնում է Մեծ Մհերի կնոջ կամ Արմաղանի կերպարին հավասարագոր և հակակշռող կերպար: Նա նույնպես Մեծ մոր, երկրի տիրուհու հզոր հատկանիշների կրողն է. պատումներից մեկում Մելիքի կինը ամուսնու մահից հետո ինքն է Մասունին հարկատու դարձնում. «Են ժամանակ Մսրա Մելիքի կնիկ ելավ կոիվ վեր Ծենով Ովանին, ախտեց ինոր ու վերկի կապեց, յոթ տարվան վերկին էլ առեց ինորմից» (ՄԾ, Բ, II, 440):

Կարելի է ասել, որ այս երկու թագուհիներով է պայմանավորված երկրորդ ճյուղի սյուժեի երկբևեռ հավասարագոր զարգացումը. նախ՝ երկու հերոսուհիներն էլ իրենց կամքն ու գորությունը պահպանում են նաև ամուսնությունից հետո: Իսկ սովորաբար Մայր դիցուհիներին բնորոշ է ամուսնությունից հետո մինչամուսնական հզորության թուլացումը կամ կորուստը, ինչը տեսնում ենք Դեղձուն Ծամի, Խանդութի կերպարներում: Վեպի երկրորդ ճյուղում, սակայն, երկու հերոսուհիներն էլ ամուսնական առագաստ են մտնում երկրորդ անգամ, և երկուսի դեպքում էլ հերոսը՝ Մհերը, շարժվում է միմիայն նրանց կամքով և թելադրանքով: Այսպիսով՝ Իսմիլը, որպես վիպական կնոջ կերպար, նմանվում է Արմաղանին՝ հակադիր բևեռում և նրա նման, որպես օջախի, երկրի ճակատագրով անհանգստացող հերոսուհի, Մելիքի մահից հետո մտածում է. «Մեկ տղա ընձը հարկավորը ը, ըն միր ազգին տիրութին ընը» (ՄԾ, Ա, 426)՝ այսպես հանդես բերելով Մեծ մորը, երկրի տիրուհուն բնորոշ հզոր հատկանիշներ և մտածողություն՝ գրեթե բացառելով սիրո դիցուհիներին բնորոշ տարփական սիրո գործառույթները: Երկուսի համար էլ հզոր ժառանգի և երկրի շահը գերադասելի է իրենց անձից:

Երկրորդ ճյուղի նման դերակատարմամբ Իսմիլ խաթունը հետաքրքրական գուգահեռներ է հանդես բերում մեր հնագույն վեպի Մաթենիկի հետ⁷: Վիպական կառույցում այս երկու կանայք էլ այլազգի են, օտար են, գեղեցիկ են և խելացի, երկուսն էլ իրենց երկրի տիրուհիներն են, ամուսնանում են վերջին հաշվով իրենց երկրի շահերից ելնելով, ինչը շատ ճիշտ նկատում է Մհերի կինը. «Քի կը տան, մե տղե մ'իլը ուր խամար. Իլը Մըսրա օջախ կայնացըըը, Մասնա օջախ փըճըըըը» (ՄԾ, Ա, 492): Վիպական այս հատկանիշները իրենց հնագույն առասպելաբանական շերտերով հասնում են մինչև մայրիշխանության ժամանակները, երբ «մայրիշխանության կարգերը մոռացության տված ժողովրդական գիտակցությունը իշխող կնոջ, իր համար ամուսին ընտրող կնոջ

⁷ Տե՛ս **Սովսես Խորենացի**, (1981): Հայոց պատմություն, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., էջ 211-217:

մասին եղած պատկերացումը պետք է իմաստավորեր նրան թագուհի դարձնելով»⁸: Իսմիլը և Սաթենիկը թագուհիներ են, որոնք տարփանք են տածում իրենց ամուսինների հակառակորդների հանդեպ՝ Սաթենիկը՝ վիշապագուն Արգավանի, Իսմիլը՝ Մհերի նկատմամբ, երկուսն էլ նրանց տիրելու համար օգտագործում են գայթակղության տարբեր միջոցներ. Իսմիլը Մհերին հարբեցնում է գինով, իսկ Սաթենիկը տենչում է «զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ»⁹: Ընդ որում՝ հակառակորդը կամ տարփածուն հարաբերությունների որոշակի փուլում ամուսնու կողմից երկրորդը ճանաչվելու իրավունքն ունի, որին նախորդում կամ հաջորդում է հակառակորդ լինելու իրողությունը. Մհերն ու Մելիքը կովից հետո եղբայրանում են և որոշում՝ ով շուտ մեռնի, մյուսը նրա ընտանիքին տիրություն անի: Իսկ Արգամը Արտաշեսի կենդանության ժամանակ նրա երկրորդը կոչվելու պատվին է արժանանում, հետո համարվում է թշնամի և սպանվում Արտաշեսի որդիների կողմից¹⁰: Երկու դեպքում էլ տարփածուն անպրոպային, վիշապային հերոսն է, ինչի արդյունքում էլ սովորաբար ծնվում է մեռնող-հառնող կամ ժայռում փակված, ժայռին գամված հերոսը: Երկու հերոսուհիների որդիներն էլ՝ Արտավազդը և Մելիքը, առաջնեկ են, բնորոշվում են չար և նախանձոտ էությամբ: Արտավազդի մասին հներն ասում են. «Վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, Եւ դէւ փոխանակ եղին»¹¹: Մարա Մելիքին բնորոշում են որպէս հսկա տղա՝ «Ֆերզէ տղայ էր» (ՄՕ, Ա, 60, 362), որի դեմ կանգնող չկա, «Հուրիշի տղենէր տարէ կը ջուջանեն, Մարամելիք որէ կը ջուջանէր» (ՄՕ, Ա, 60): Վեպում Մելիքի հետ կապված քիչ հանդիպող մի միջադեպ կա. երբ Մհերը տեսնում է, թէ ինչպէս է Մելիքը եղնիկը որսած տուն գալիս. «Մելիք էղեր է յոթ-ութ տարեկան տղա, Մի ջոջ մարալ զարգել է, քաշ տալով կբերա» (ՄԴ, 1977, 194), «Մի ածղահա տղա, մի ջեյրան դրած փիջին, զիկա: Մոտեցավ, տեսավ իրա տղա Մելիքն ի» (ՄԴ, 1977, 256): Ընդհանրապէս պետք է նկատել, որ եղնիկի որսը այդքան էլ բնորոշ չէ Մասնա հերոսներին¹², իսկ ահա Մելիքի առումով ասացողը կոնկրետ նշում է, որ որսը եղնիկ է: Ըստ ավանդության՝ հայտնի է, որ վիշապները ծնվում են եղնիկից, և այդ քանդակը կա Հին Բայազետի Բերդի վրա¹³: Առասպելաբանության մեջ արու եղնիկը նաև առնականության խորհրդանիշ է¹⁴, և պիտի ենթադրել, որ ինչպէս Մեծ Մհերն է սպանում առյուծին, որը նրա միհրային, արևային էության խորհրդանիշի կրողն է, այնպէս էլ եղնիկին սպանելը Մելիքի առնականության

⁸ Օրբելի Հ., նշվ. աշխ., էջ 47:

⁹ Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 101:

¹⁰ Տէ՛ս Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 215-216:

¹¹ Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 232:

¹² Մեր վեպի հերոսներին բնորոշ է «հավորությունը»: Դավիթը թռչուն, գլխավորապէս լոր է որսում, ինչպէս մեր հին իշխանորդիները բազեով (տե՛ս Արեղյան Մ. (1966): Երկեր, հ. Ա, շՄՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 455):

¹³ Տէ՛ս Մեր-Մկրտչյան Գ. (1998): Հայագիտական ուսումնասիրություններ, զիրք Բ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, էջ 599-602:

¹⁴ Տէ՛ս Կупер Дж. (1995). Энциклопедия символов, Книга IV, Москва, Ассоциация Духовного Единения «Золотой век», с. 225.

խորհրդանիշ կարող է լինել, քանի որ այդ պահին Մելիքը շատ հզոր է երևում Մհերի աչքին. «Աշխարհ էնու դեմ կանգնող չկա» (ՄԾ, Ա, 427): Նաև վիշապին կոչում են «երկնային արու եղնիկ»¹⁵: Ստացվում է, որ եղնիկը կամ եղնիկի որսը, Մելիքի վիշապային էության հնարավոր խորհրդանիշը կարող է լինել: Եվ Մելիքը, և Արտավազը իրենց վախճանը գտնում են ժայռում կամ *հանդունդում*՝ Ստորերկրայքում: Խորենացին Արտավազի մասին հաղորդում է. «...հանկարծ ինչ-որ ցնորքից շփոթվում, խելագարվում է, ձիուց վայր է ընկնում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում, անհետանում է»¹⁶: Մելիքն էլ քառասուն գազ հորում, ջաղացքարերի և գոմշի կաշիների տակ երկու կես է լինում կամ Արտավազի նման անհայտանում՝ «կորսըվիր ի, չկա, ցվրվիր հանդուդ-Միվ ջուր գնացիր ի» (ՄԾ, Ա, 436): Կարելի է ասել, որ այս վիպական կանայք իրենց խորքում պահպանել են հնագույն առասպելաբանական շերտեր՝ հանդես բերելով նաև վիշապամոր՝ «մայր վիշապաց» հատկանիշներ:

Ինչպես նկատում է Ս. Հարությունյանը, «Մասնա ծոերում» վիշապամարտի առասպելը իր տարբեր դրսևորումներով ու հայեցակետերով առկա է նաև Իսմիլի հետ առնչվող մոտիվներում, որտեղ նա նույնպես վիշապամոր գործառույթների կրող է հանդես գալիս. «Մարամելիքին սպանելուց հետո Դավիթը ազատ է արձակում նրա մորն ու քրոջը, իսկ որոշ պատումներում անգամ գնում է մոր մոտ, դառնում Մարա թագավոր (ՄԾ, Ա, 141-142): Այս մոտիվը հիշեցնում է Աժդահակին սպանելուց հետո Տիգրանի՝ Աժդահակի կնոջ (վիշապամոր) գերեվարումը և Մասսի փեշերին նրան ու իր սերնդին ազատ բնակություն տալը»¹⁷:

Իսմիլի կերպարը «Մասնա ծոերի» երրորդ ճյուղում: Վեպի երրորդ ճյուղում Իսմիլի կերպարը հանդես է բերում երկվորյակ եղբայրների մոր հատկանիշներ, ինչը նրան բնորոշ երկրորդ կարևոր իրողությունն է վեպում: Ինչո՞ւ երկվորյակ, երբ իրականում Դավիթն ու Մելիքը երկվորյակներ չեն, ու թեև նույն հզոր հորից են սերվել, սակայն տարիքային տարբերություններ ունեն: Նախ պիտի փաստել, որ վեպի պատումներում նրանք հիմնականում կաթնեղբայր են, քանի որ նույն մոր կրծքի կաթն են կերել: Իսկ կրծքով կերակրելը կամ՝ «Կրծքի երեխան նոր ծննդի, որդեգրման, գթասրտության խորհրդանիշ է: Մայր աստվածուհին հաճախ պատկերվում է որպես երեխային կրծքով կերակրող կամ շատ ստինքներ ունեցող հզոր ստնտու»¹⁸: Այն, որ Իսմիլը որպես Մայր աստվածուհի նաև հզոր կերակրող է կամ ստնտու, դարձյալ երևում է վեպից, քանի որ նորածին Դավիթին չէին դիմացել սասունցի ծծմայրերը: Եթե Դավիթը կաթ է կերել, ապա միայն Իսմիլի կաթը, նշանակում է՝ որպես մայր ճանաչում է նրան: Վեպի ամենագեղեցիկ դրվագներից է նաև Դավթի կողմից Իսմիլին

¹⁵ **Կյրեր Դձ.**, նշվ. աշխ., էջ 225:

¹⁶ **Սովսես Խորենացի**, նշվ. աշխ., էջ 231:

¹⁷ **Հարությունյան Ս.**, (2000): Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Համազգային» հրատ., էջ 189:

¹⁸ **Կյրեր Դձ.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

«մաբե» ասելը, նրան՝ որպես որդի՝ մոր պես վերաբերվելը: Այդ է պատճառը, որ մինչև վերջ «հոգեորդու հետ ունեցած կապն ապրում է Իսմիլի սրտում...»¹⁹: Մյուս կողմից՝ վեպում կան դրվագներ, երբ Իսմիլը միաժամանակ կերակրում է ն՝ Դավթին, ն՝ Մելիքին՝ իր որդուն. «Սարա Մելիքի կնիկ Դավթին էլ ծիծ իտուր խետ ուր տղին, քանի որ են էլ ուր տղի պես Մհերի սերմն էր» (ՄԾ, Բ, II, 440), կամ երբ Ձենով Օհանը մտածում է Դավթին տանի Մար, հանձնի Իսմիլին. «Լավ է վերում տանին Մարը, Թո Իսմիլ իրա տղու հեղ ծիծ տա, պահի, Թո ըղոր ծրծով գորանա Դավիթ, Չեղնի ախպորս սերունդ կըղրի աշխարքից» (ՄԴ, 1977, 113): «Դավթին կողորկա Արաբստանու Իսմիլ խաթունի կուշտ.-էնի պզդիկ ճծու տեր ա, մեր Դավթին էլ, Մեր Դավթին էլ կպախա, կշախա» (ՄԾ, 2000, 175) կամ, «Տավիթ նըստեր էր Մըսրամելեքի կընգան ծախ ծընգան վերեն, Մըսրամելեքի տղղեն նըստեր աչ ծընգան վերեն» (ՄԾ, Բ, II, 540): Ընդհանրապես, երկվորյակների մորը բնորոշ հատկանիշ է երկվորյակներին աջ և ձախ ուսերին կամ ծնկներին պահելը, կամ աջ և ձախ կրծքերով կերակրելը: Անհայտ պատմողի պատումում մի հետաքրքիր միջադեպ կա. Դավիթն ու Վերգոն գնում են Մելիքին սպանելու, սակայն երբ տեսնում են նրան՝ մոր ծնկին գլուխը դրած և մոր հետ քնած, յուրաքանչյուրը բռնում է մոր մի կուրծքը և սկսում է ծծել, ինչը երկվորյակների մոր հատկանիշ է. «Դավիթն ու Վերգոն ելան խեծան, գացին, տեսան որ՝ Մըսրա Մելիք գլուխ դրե վըր մոր չոքին՝ քներ ա. Մերն էլ թիկն է քնե: Գացին, մոր մեկ ծիծ Դավիթ բռնեց, ծծեց, մեկ լե՛ Վերգոն» (ՄԾ, Բ, I, 243): Այս մոտիվը վեպում հանդիպում է նաև Ծովինարի կերպարում (Սպարկերտի պատումում²⁰): Մյուս կողմից՝ այն որդեգրության ծես է հիշեցնում, ինչին հանդիպում ենք վեպի առաջին ճյուղում, երբ Սանասարը ետևից բռնում և սկսում է ծծել մարդակեր պառավի «ծծերից»²¹: Այսպիսով, պիտի փաստել, որ ժողովրդական պատկերացումներում իսկապես Մելիքն ու Դավիթն ընկալվում են որպես երկվորյակ եղբայրներ, ինչը հատկապես պայմանավորված է Իսմիլի՝ որպես հզոր Մայր դիցուհու և ստնտուի կերպարով: Այս հատկանիշներով Իսմիլը ընդհանուր աղերսներ է հանդես բերում Ծովինարի հետ: Իսմիլի որդիները նույնպես գերբնական ծագում ունեն, ինչպես Ծովինարի, սակայն Մհերի՝ «արարող նոյն էութեան մեջ պարփակուած է ե՛ւ խավարն ու ձմեռը (Մելիքը), ե՛ւ լոյսն ու ամառը (Դավիթը): Նրանք հակադիր են, հակոտնեայ: Այս շրջափուլում հայացքը փոխուել է. ձմեռը յղի չէ ամառով, խաւարը յղի չէ լոյսով եւ հակառակը. հակառակ ուժերը ծնում են մէկ միասնական էութիւնից, բայց փոխադարձ

¹⁹ Օրբելի Հ., նշվ. աշխ., էջ 48:

²⁰ Տե՛ս Կոլլեկցիան Գ., (1964): Մեկնաբանություն «Սանասար և Բաղդասար» դրուցագներգութեան, ի լոյս սյունեթա-հայ բարբառի // Պատմաբանասիրական հանդես, №1, էջ 73-90:

²¹ Տե՛ս Դարիբյան Ա. Ա., (2023): Պատավի կերպարը «Սասնա ծռեր» էպոսի առաջին ճյուղում // Գավառի պետական համալսարան. Գիտական հոդվածների ժողովածու, 14, էջ 269-287:

միասնությունն չեն կազմում, ընդհակառակը՝ բախվում են»²²: Այդ բախումը սովորական երկվորյակ եղբայրների հակամարտությունն չէ, որով նրանք տարբերվում են նաև Մանասարից ու Բաղդասարից, «այլ թշնամի զավթիչի, որոնք ունեն այլ էթնիկական ու կրոնական պատկանելություն»²³: Երկվորյակներին բնորոշ՝ կոնիվ աղջկա համար կամ միմյանց հետ մրցամարտ²⁴, կովից հետո երկնային ջրերի արձակում կամ վիշապ հակառակորդի կերպարանափոխումներ չկան այս բախման արդյունքում, որոնք նաև բնորոշ են հնդեվրոպական ամպրոպային առասպելի վերակազմված ուրվագծին²⁵: Մակայն այստեղ գործում է երկվորյակ եղբայրների առասպելին բնորոշ մոտիվներից մեկը, ինչը բնորոշ է նաև Ծովինարին. որդիներին հաշտեցնելու, խաղաղեցնելու մոր միջամտությունն Իսմիլի կողմից: Երբ մոր աղերսանքները չեն օգնում, Իսմիլը ամենավտանգավոր պահին բացում է կրծքերը և կասեցնում որդիների վրա իջնող մահաբեր հարվածը: Խորը ողբերգականությամբ է լի այն տեսարանը, երբ կուրծքը մերկացնելով նա Դավթին աղերսում է հանուն այդ կրծքից ծծած կաթի առաջին հարվածը բաշխել և Թուր Կայծակով չսպանել Մսրա Մելիքին. «Իսմիլ խաթուն իրեն ծծեր հանեց, Դավթի առաջ վազեց, ասաց.-Դավիթ, քաղցր ծիծ եմ տվե քեզի, Դու իմ կաթի խաթեր էդ զարկ ինձի բաշխի... Դավիթ իր թուր իջեցուց, տարավ, բերեց, Բարձրացուց էդ թուր, համբուրեց, Դրեց ճակատին, ասաց.-Մա՛րե, էս մե զարկ քո խաթեր»²⁶: Մերկ կուրծքը, որը խորհրդանշում է հնազանդություն, վիշտ, գոջում, կարող է նաև պատժել²⁷: Այդպես տարիներ առաջ նա պատժի պահանջով ու երկյուղով կասեցրեց Մելիքի զարկը՝ պաշտպանելով Դավթին, երբ նա փորձում էր սպանել Մանուկ Դավթին. «Մելը ք, իմ ծծը կաթ քու վերա խարամ ըլնը, Վոր դու Դավթին գանխս... Իս չում թուրկի, որ դու Դավթին սպանխս» (ՄԾ, Ա, 389), «Մելիքի մեր ծծեր էբաց, կայնեց Մելիքի առջև, Ասաց.-Թե դու Դավիթ սպանես՝ էս ծծերի կաթ քո վրան հարա մ ըլնի»²⁸: Վեպում ակնհայտ է Իսմիլի կողմից մայրական գուրգուրանքը, սերը, ջերմությունը Դավթի հանդեպ, նույնիսկ ասացողը նշում է, որ սրբի նման է պահում Իսմիլը Դավիթին. «Մսրա Մելիքի մեր լավ պախից, Շատ լավ կըպախեր, ուշատըրություն կըտարցըներ...» (ՄԾ, Գ, 32), «էն էլ էնբես գըպայե օր՝ սրպի նման գըպայե» (ՄԾ, Գ, 158):

²² Մահակեան Ա., Փահլեանեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

²³ Абрамян Л., (2004). Парные образы «Сасна Прер»: Близнецы, сводные братья, двойственные герои// Հայկական «Մասնա ծներ» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Երևան, էջ 61-67:

²⁴ Տե՛ս Աбрамян Л., նշվ. աշխ.:

²⁵ Տե՛ս Հարությունյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 185-186:

²⁶ Մասունցի Դավիթ (1981): Հայկական ժողովրդական հերոսավեպ, Եր., «Լույս» հրատ, էջ 240:

²⁷ Տե՛ս Купер Дж., նշվ. աշխ., էջ 65:

²⁸ Մասունցի Դավիթ, էջ 150:

Իսմիլը, որպես երկվորյակ եղբայրների մայր, ներկայանում է ինչպես որդիներին պաշտպանող, մայրական սիրով ու հոգացողությամբ նրանց պարուրող հերոսուհի, այնպես էլ որպես Մեծ մոր կերպար. նա բնորոշվում է իմաստնությամբ, որդիներին դաստիարակելու, խորհուրդներ տալու բացառապես մայրական հատկանիշներով: Որպես դաստիարակ և խորհրդատու՝ վեպում Իսմիլը նմանվում է Ծովինարին՝ հանդես գալով որդիների և՛ մանկության, և՛ հասունության շրջանում: Որպես խելացի և իմաստուն մայր, որը մեծ հոժարությամբ հանձն առավ Դավթին ինամակալելու սուրբ գործը, Իսմիլը դեռևս իր որդիների մանկությունից հասկացել էր, որ եղբայրները կարող են միմյանց թիկունք լինել և տիրել բոլորին. «Իսմիլ խաթուն գ՛Դավիթ լավ կը տիրեր. Կ՛ասեր. «Դավիթ Մելիքի քումագ կ՛ըլնի՝ ամբողջ էրկիր տի գավթեն, տիրապետեն»»²⁹, «Իսմիլ խաթուն գասե.-Լառ, ան քու ախպերն է, Քու աչ թնն է, քու օգնականն է: Մելիք գասե.-Չէ, ես զինք պետզ է սպանըմ: Իսմիլ խաթուն գասե.-Լառ, ան պզդիկ է, Գը սպանիս, գեղնիք խայտառակ» (ՄԴ, 1977, 87), «Չեմ ճամփի Սասուն, Թո մնա Մըսր, իմ մարթի տղեն ի, իմ տղեն ի. Իմ տղեն մենակ ի, ախպեր չունի, Թո էլնեն ախպեր, արբեն, Մենձանան, Մըսր, Սասուն կտիրապետեն» (ՄԴ, 1977, 260): Այդպես նաև նրանց հասունության շրջանում է Իսմիլը փորձում նախանշված բախումից ետ պահել որդիներին, երբ Մելիքը պատրաստվում է հարձակվել Սասունի վրա: Երկու դեպքում էլ որպես մայր՝ նա իր որդիներին անկեղծորեն սիրում է և Դավթին մրցակից չի տեսնում իր հարազատ որդու համար: Ինչպես նկատում է Օրբելին. «Էպոսում Իսմիլ խանումի կերպարը այնպես է կերտված, որ չնայած նրա բոլոր խորամանկություններին ու փառասիրությանը, արդարացվում է այն կաթը, որով նա սնել է «աննման Դավթին»»³⁰: Երբ Մելիքը, Դավթի արարքներից զայրացած, զորահավաք է անում, Իսմիլն այդ անգամ էլ դեմ է դուրս գալիս որդուն, քանի որ կարծում է, որ նրանք կարող են յուրաքանչյուրն իր երկրում խաղաղ ապրել՝ մեկը մյուսին չխանգարելով. «Մե՛րթա. Են տեխ անու, աս տեխ քի. Ախպեր ըմ մեկ տու իս, մեկ են» (ՄՕ, Ա, 512): Մանավանդ որ մայրական բնագողով և կանխատեսությամբ զգում է, որ դա կարող է ողբերգական ավարտ ունենալ Մելիքի համար, ինչը վեպում դրսևորվում է երազատեսությամբ. «Յես գիշեր երազ մ՛եմ տեսեր՝ Սասնա գրետեր ըստակ եր, Մըսրա գրետեր կը գրեր քեմ արուն. Յես կ՛ասեմ տու մ՛ե՛րթա վըր են կտըրճին» (ՄՕ, Ա, 773), «Վորտի յես կես գիշերին երազ մ՛տեսա՝ Մսրա աստղն մութն խավար եր, Սասնա աստղն լույսն պայծառ եր... Սասնա ձին կու գեր, կը զարներ, Մսրա ձիու մեջք կը կոտրեր... Վոր Սասնա խոյ կու գեր, կը զարներ, Մսրա խոյի վիզ կը կոտրեր, Կը տաներ հանտունտ, կը կորսցուցեր» (ՄՕ, Ա, 1055): Այսպիսով, որդիների թե՛ մանկության և թե՛ հասունության շրջանում Իսմիլը չի դադարում խրատել, դաստիարակել նրանց՝ այդ կերպ նաև պաշտպանելով նրանց մեկը մյուսից, նրանց ասում է այն, ինչ ուրիշ որևէ

²⁹ Սասունցի Դավիթ, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, էջ 132:

³⁰ Օրբելի Հ., նշվ. աշխ., էջ 49:

մեկը չի կարող ասել. «Մերն եկավ Դավթի մոտ, ասաց. -Դավթ մեկ կ'իտաս Աստրծուն խաթըր, մեկ կ'իտաս իմ ծծի կաթին խաթըր, մեկ կ'ըրբ գարկ» (ՄՕ, Բ, I, 243), «Մըսրա Մելիքի մեր ասաց. -Վորդի՛ք, չե՞ դու երկունսն ել՝ Եսա ծծի կաթն էք կերեր, ջոջացեր, մը՛ կովէք...-Վորդի՛, կոտորված, սպանված, խըլդի տղեներն են. Մըսր Մելիքին, Մասուն քե. կերե՛ք, խմե՛ք, ձի քեֆ երե՛ք» (ՄՕ, Ա, 975-976): Այս հատկանիշները, հատկապես՝ խորհրդատուի, դաստիարակի, բնորոշ են հիմնականում երկվորյակների մորը՝ Ծովինարին:

Եզրակացություն

Վեպում մոր մասին հայ ժողովրդի պատկերացումները ամփոփվում են նաև Իսմիլի կերպարում: Անկախ ազգությունից, անկախ լավ կամ վատ, անզամ թշնամական հարաբերություններից՝ Իսմիլը մայրական սիրո ու ջերմության բարձրակետում է և այդ առումով որոշակիորեն հակադրվում է Դավթի «խորոխաոր կնկան» կամ Սառեին, ով սասունցի լինելով՝ արտացավ վերաբերմունք չունի Դավթի հանդեպ, քանի որ մայր չէ:

Մոր նկատմամբ մեր ժողովրդի այս կարգի վերաբերմունքի դրսևորումը խոսում է նախ և առաջ հայ իրականության մեջ և հայ ընտանիքում մոր դերի առանձնակի ընկալման և գնահատման մասին, հատկապես որպես դաստիարակի, ինչով պայմանավորված է նաև հայ հասարակության մեջ ձևավորված կայուն արժեքային համակարգը: Այս որակներով Իսմիլը վեպում մոտենում է Ծովինարի կերպարին:

АЛИНА ГАРИБЯН – Мифологическая основа образа Исмиль в эпосе «Сасна црер».– «Сасна Црер» – единственная героиня эпоса, выступающая в разных функциях как во второй, так и в третьей ветви романа: в одном случае – как жена Великого Мелика, в другом – как мать Младшего Мелика, что обусловлено двойственностью её характера.

Образ Исмиль не богат мотивами, но играет роковую роль в жизни героев эпоса. Она не только становится для них женой и матерью, но и важным противовесом, благодаря которому сюжет развивается с удивительной антидраматической гармонией.

Исмиль, подобно Дегдзуну и Хандут, делает для себя выбор: кому отдаться, кто должен родить ей сына. Во второй ветви романа Исмиль-хатун сохраняет власть, свойственную царице, Великой Матери. В связи с этим в романной канве второй ветви Исмиль становится равноправной и уравнивающей фигурой образу жены Великого Мгера или Армагана. В третьей ветви эпоса образ Исмиль по своей природе приближается к характеристикам матери братьев-близнецов, что является второй важной её характеристикой в романе.

Ключевые слова: «Сасна Црер», эпос, Исмиль, жена Великого Мелика, мать Младшего Мелика, Армаган, Сатеник, Цовинар

ALINA GHARIBYAN – The Mythological Basis of the Character of Ismil in the Epic "Sasna Tsrer".– "Sasna Tsrer" is the only female heroine of the epic, who acts in different functions in both the second and third branches of the novel: in one case as the wife of the Great Melik, in the other as the mother of the Little Melik, which is due to the dual nature of the character. Ismil's character is not rich in terms of motives, but she has a fateful role in the lives of the Sasna heroes.

She not only becomes a wife and mother for the Sasna heroes, but also becomes an important counterweight, thanks to which the plot develops with amazing anti-drama harmony.

Ismil, like Deghdzun and Khandut, makes a choice for herself as to whom to surrender to, who should give her a son. In the second branch of the novel, Ismil Khatun retains the power characteristic of the queen, the Great Mother. In this regard, in the novel outline of the second branch, Ismil becomes an equal and counterbalancing figure to the image of the wife of the Great Mher or Armaghan. In the third branch of the epic, the image of Ismil in its nature approaches the characteristics of the mother of the twin brothers, which is the second important characteristic of her in the novel.

Key words: *Sasna Tsrer, epic, Ismil, the wife of the Great Melik, the mother of the Little Melik, Armaghan, Satenik, Tsovinar*

Գրականության ցանկ

- Աբեղյան Մ., (1966): Երկեր, հ. Ա, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 571 էջ: [Abeghyan M. (1966). *Yerker*, h. A, HSSH GA hrat., 571 ej.]
- Հարությունյան Մ., (2000): Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Համազգային» հրատ., 527 էջ: [Harut'yunyan S. (2000). hrat. 527 pp.]
- Ղարիբյան Ա. (2023): Պառավի կերպարը «Սասնա ծռեր» էպոսի առաջին ճյուղում // Գավառի պետական համալսարան. Գիտական հոդվածների ժողովածու, 14, Գավառ, էջ 269-287: [Gharibyan, A. (2023). *Pa'avi kerparə «Sasna c'rer» eposi ar'ajin cyutum*. Gava'ri petakan hamalsaran. Gitakan hodvacneri žotovacu, 14. Gava'r, pp. 269–287.]
- Սովսես Խորենացի (1981): Հայոց պատմություն (Քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1981, 587 էջ: [Movsēs Xorenac'i. (1981). *Hayoc' patmut'awn* (K'nnakan bnagirə M. Abeghyan ew S. Harut'yunyan). Yerevan: Yerevani hamalsarani hrat. 587 pp.]
- Սահակեան Ա., Փահլևանյան Ա. (1996): Սանա ծռեր դիւցազնավէպ, Առասպելական ընդերք, վիպական կառոյց, վիպասանական եղանակ, Փասատենա, Դրազարկ հրատարակչութիւն, 125 էջ: [Sahakean, A. (1996). *P'ahlewanean A., Sasna c'rer diwc'aznavep: Araspelakan ənderk', vipakan ka'oyc', vipasanakan yefanak*. Pasatena: Drazark hrat., 125 pp.]
- Սասունցի Դավիթ (1981): Հայ ժողովրդական հերոսավէպ, Երևան, «Լույս» հրատ, 343 էջ: [Sasunc'i Davit'. 1961. *Hay žotovrdakan epos*. Yerevan: hrat., 334 pp.]
- «Սասունցի Դավիթ» նոր պատումներ (1977): Հավաքեցին և հրատարակության պատրաստեցին Գ. և Վ. Գրիգորյանները, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 366 էջ: [“Sasunc'i Davit'” nor patumner. (1977). Havak'ec'in ew hrat. patrastec'in G. ew V. Grigoryannerə. Erevan: “Sovetakan groł” hrat., 366 pp.]
- Սասնա ծռեր (1936): Ժողովրդական վէպ, հ.Ա, Երևան, Պետհրատ., 1128 էջ: [Sasna c'rer. Žotovrdakan vep. Vol. A. (1936). Yerevan: Pethrat., 1128 pp.]
- Սասնա ծռեր (1944): Ժողովրդական վէպ, հ. Բ, մաս I, Երևան, Պետհրատ., 405 էջ: [Sasna c'rer. Žotovrdakan vep. Vol. B, Part I. (1944). Yerevan: Pethrat., 405 pp.]
- Սասնա ծռեր (1951): Ժողովրդական վէպ, հ. Բ, մաս II Երևան, Պետհրատ., 1005 էջ: [Sasna c'rer. Žotovrdakan vep. Vol. B, Part II. (1951). Yerevan: Pethrat., 1005 pp.]
- Սասնա ծռեր (1979): Ժողովրդական վէպ, հ. Գ Պատումների գրառումը և բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 583 էջ: [Sasna c'rer. Žotovrdakan vep. Vol. G. (1979). Patumneri gra'rumə ew bnagrayin patrastumə S. Harut'yunyan ew A. Sahakyani. Yerevan: HSSH GA hrat., 583 pp.]
- Սասնա ծռեր (1999): հ. Դ Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 582 էջ: [Sasna c'rer. Vol. D. (1999). Yerevan: HH GAA “Gitut'awn” hrat., 582 pp.]

- «Սասնա ծռեր», 7 նորահայտ պատումներ (2000): Պատումները գրառել և հրատարակության են պատրաստել Ռ. Գրիգորյանը և Ե. Մելիք-Մուրադյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 280 էջ: [“*Sasna c’rer*”, 7 norahayt patumner. (2000). Patumnerə grafel ew hrat. patrastel en R. Grigoryanə ew E. Melik-Muradyanə. Yerevan: HH GAA “Gitut‘iwn” hrat., 280 pp.]
- Տեր-Մկրտչյան Գ. (1998): Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, Էջմիածին, 815 էջ: [Ter-Mkrtč‘yan, G. (1998). *Hayagitakan usumnasirut‘yunner*, girk‘ B. Eǰmiacin, 815 pp.]
- Օրբելի Հ. (1956): Հայկական հերոսական էպոսը, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 138 էջ: [Orbeli, H. (1956). *Haykakan herosakan eposə*. HSSR GA hrat., Erevan, 138 pp.]
- Абрамян Л. (2004). Парные образы «Сасна Црер»: Близнецы, сводные братья, двойственные герои // Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժանանգությունը, Երևան, էջ 61-67: [Abramyan, L. (2004). *Parniye obrazi «Sasna C’rer»: Bliznec’i, svodniye bratya, dvoistvenniye geroi*. In: *Haykakan «Sasna c’rer» eposə yev hamashkharhayin epikakan žarāngut‘yunə*. Yerevan, pp. 61–67.]
- Купер Дж. (1995). Энциклопедия символов, Книга IV, Москва, Ассоциация Духовного Единения “Золотой век”, 397 с. [Kuper, Dzh. (1995). *Ėntsiklopediya simvolov*, Book IV. Moskva: Assotsiatsiya Dukhovnogo Edineniya “Zolotoy vek”, 397 с..]
- Редер Д. Г. (1980). Исида // Мифы народов мира, М., Издат. «Советская энциклопедия», с. 568-570. [Reder D. G. (1980). *Isida // Mify narodov mira*, Moskva, Izdatel’stvo “Sovetskaya entsiklopediya”, pp. 568–570.]